

«МАЛОРОСІЙСЬКІ КОЗАКИ» ХІХ ст.: СОЦІО-ДЕМОГРАФІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТА ТЕРИТОРІАЛЬНЕ РОЗСЕЛЕННЯ

У статті досліджується формування окремої соціальної групи — «малоросійські козаки» у ХІХ ст. у Чернігівській та Полтавській губерніях. Аналізується динаміка чисельного складу, особливості територіального розселення із відповідним картографічним матеріалом. З'ясовується важливість даних аспектів для історико-географічних та соціальних досліджень, адже вважалось ХІХ ст. не мало козацької історії.

На сьогодні склалася думка, що історія козацтва в Україні завершується в кінці ХVІІІ ст. ліквідацією автономії Гетьманщини та зруйнуванням Запорозької Січі. Належне віддається лише Чорноморському війську та задунайським запорожцям, які вважаються носіями і продовжувачами козацьких звичаїв. Не заперечуючи даної тези зазначимо, що крім чорноморців і задунайців в українських землях проживала значна кількість населення, яка пов'язувала своє життя з козацькими традиціями, як в господарюванні, світогляді, побуті, так і в інших галузях життя. Однак цей аспект не отримав належного висвітлення в історичній літературі. З'ясуємо, що собою являло населення з офіційним козацьким статусом, його чисельність і розселення в Лівобережній Україні у ХІХ ст.

На початку ХІХ ст. у лівобережних українських землях (тут — Чернігівська та Полтавська губернії) існувала одна із груп населення, яка в документах йменувалась як «малоросійське козацтво». Вона формується ще в кінці ХVІІІ ст. у зв'язку з намаганням прив'язати колишні стани Гетьманщини до соціальної структури Російської імперії. До цієї групи увійшли колишні так звані реєстрові козаки, які були записані в «списки реорганізованої козацької верстви під час ревізії 1782 р.»¹. Після оформлення кріпацтва у 1783 р. вони користувалися правом особистої свободи, а ті з козаків, які не були записані до списків мали стати поміщицькими підданими. Саме в останніх, за наказом 1801 р., з'явилась

надія переглянути своє становище, і вони масово почали подавати клопотання про повернення в козацтво («иски о казачестве») до відповідних установ. Дана ситуація змусила звернутися малоросійського генерал-губернатора князя Олексія Куракіна до Сенату з пропозицією чітко визначити кого вважати козаком. Сподівання були переписані сенатським наказом 28 червня 1803 р., за яким право вийти з кріпацької залежності надавалось лише тим козакам, предки яких були записані до реєстру і випадково були закріпачені. Для підтвердження свого походження козак мав надати писемні докази, а за їх відсутності, слід було звернутися до свідків з дворян, козаків або міщан². На початок XIX ст. за неповними даними кількість козаків складала понад 170 тис.³

Одночасно наказом надавалось право на володіння, купівлю і продаж земель «малоросійським козакам» за умови збереження мінімальної земельної ділянки у 8 дес. Останнє пояснювалось необхідністю стимулювати переселення козаків на південні землі, чим намагались зменшити соціальну напругу і розв'язати проблему малоземелля в регіоні. Крім того у південноукраїнських регіонах, козаки «розчинялися» у загальній масі інших переселенців і переймалися вже спільними для них проблемами влаштування.

Переселення мало здійснюватися на добровільних засадах з дозволу генерал-губернатора і, в першу чергу, тим родинам, які були вільні від недоїмок, повинностей і боргів. На відміну від інших козаки переселялись за власний рахунок, а кошти мали отримати, продавши свою ділянку землі⁴. Внаслідок цієї політики на землі півдня України переселилось близько 7 тис. козаків⁵. У подальшому положенням від 17 березня 1808 р. передбачалось пересилити на Кубань 25 тис. козаків Полтавської і Чернігівської губерній та визначались умови цього переселення. З метою надати переселенцям матеріальну допомогу і тим самим покращити перші враження «малоросійських козаків» від нових місць проживання, Чорноморське козацьке військо підготувало необхідну кількість хліба, будівельного лісу, збіжжя для посіву. Переселенцям надавалось трирічне звільнення від служби для можливості завести власне господарство⁶. Переселення «малоросійських козаків» почалося навесні 1809 р. У цілому з 1809 по 1811 рр. з Полтавської і Чернігівської губерній в Чорноморію переселилося 41635 осіб обох статей⁷. Подібні акції уряд продовжував здійснювати до кінця XIX ст.

У лютому 1812 р. козаки були зрівняні у виконанні повинностей з державними селянами. На 1813 р. проживало 460905 «малоросійських козаків», що становило в Полтавській губернії — 83%, в Чернігівській —

71% від загальної чисельності державних селян цих губерній⁸ (див. табл. 1).

Таблиця 1

Кількість козацького населення на території Лівобережної України у XIX ст.

Губернії	1813	1850	на 1860-ті
Чернігівська	166396	199168	210478
Полтавська	294509	350030	385137
Всього	460905	549198	595615

Таблиця складена за даними: Лазанская Т.И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы / АН УССР. Ин-т истории; Отв. ред. Е.И. Луговая. — К.: Наукова думка, 1989. — С. 12; Памятная книжка Черниговской губернии на 18 г. — Чернигов, 1862. — С. 81–81; Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 г. — Полтава, 1865. — С. 125–126.

Процес оформлення стану «малоросійських козаків» завершується в 30-х роках XIX ст. Легальне перетворення населення на козацький стан породжувало надії на повернення старої автономії та пільг, що викликало звернення до влади з вимогою повернути старі права. З цих «малоросійських козаків» не одноразово уряд створював штучні козацькі війська. Зокрема, під час війни з Наполеоном у 1812 р., Східної війни 1853–1856 рр., польських повстань початку 1830-х та 1860-х рр. оперативно сформувались «Малоросійські кінно-козацькі полки». Після завершення військових дій полки розформовували і врешті ліквідували.

У 1862 р. «малоросійські козаки» становили 33% від усіх жителів Чернігівської губернії і 65% від державних селян губернії, у Полтавській — відповідно 46% і 88% (загальну кількість козаків по повітах див. табл. 2). Працездатного, активного у соціально-господарському плані населення з 18 до 60 років в даній групі нараховувалось 48,7%. Характерною особливістю козацького населення було те, що кількість жінок перевищувала кількість чоловіків — 51,8% і 48,2% відповідно⁹. На 100 чоловіків було в середньому 103 жінки¹⁰. Пояснення даному факту може бути надано лише відходом значної кількості чоловічого населення на заробітки в інші губернії внаслідок малоземелля і неприбутковості госпо-

дарства. Один із сучасників залишив нам досить цікаву характеристику господарювання козаків Чернігівської губернії в 1860-ті рр.: «Населення Чернігівської губернії не відрізняється схильністю до промислової діяльності. Самий головний і повсякденний промисел — це хліборобство, але і воно ведеться рутинно, без уведення будь-яких удосконалень, крім деяких поміщицьких маєтків, в яких можна зустріти незначні корисні нововведення. Крім того жителі північних повітів, як малоземельні державні селяни і козаки всієї взагалі губернії йдуть щорічно, під час покосів, значними партіями на заробітки, переважно на Дон, а заможні чумакують, тобто займаються візництвом на волових підводах своєї і чужої поклажі»¹¹.

Таблиця 2 (початок)

**Козацьке населення Чернігівської та Полтавської губерній.
Друга половина XIX ст.**

№ з/п	Чернігівська губернія. 1862 р.				
	Повіти	Чол.	Жін.	Всього	%
1	Борзненський	26823	29163	55986	12,8
2	Глухівський	12175	13188	25363	5,8
3	Городницький	7981	8696	16677	3,8
4	Козелецький	19229	21189	40418	9,3
5	Конотопський	19866	21375	41241	9,4
6	Кролевецький	18447	20083	38530	8,8
7	Мглинський	15045	15802	30847	7,1
8	Ніжинський	22048	24043	46091	10,6
9	Новгород-Сіверський	6785	7424	14209	3,3
10	Новозибківський	3528	3558	7086	1,6
11	Остерський	10551	11436	21987	5,0
12	Сосницький	18433	19390	37823	8,7
13	Стародубський	12298	13148	25446	5,8
14	Суразький	2069	2184	4253	0,9
15	Чернігівський	15133	15689	30822	7,1
	Всього	210411	226368	436779	100

Таблицю складено і підраховано за даними: Памятная книжка Черниговской губернии на 1862 г. — Чернигов, 1862. — С. 409–410.

Кількість козацького населення змінювалась протягом другої половини XIX ст. Так, у 1858 р. вона складала 436661 або 29,7%, то у 1894 р. — 591350 осіб, що складало вже 25,29% від населення Чернігівської губернії¹². На таку кількість населення припадало близько 115975 дворів (30,2%).

В кінці XIX ст. найбільша кількість козаків проживала у південних повітах губернії: Сосницький — 38,8%, Ніжинський — 39,6%, Конопський — 41,8%, Кролевецький — 46,4%, Козелецький — 49,5% Борзнянський — 54%, в усіх разом — близько 40%. Вони були найбільш густо заселеними. Анклавно козаки складали понад 30–40% у деяких районах Остерського, Мглинського, Новгород-Сіверського, Городнянського та Чернігівського повітів¹³ (див. табл. 2, карту в кінці тексту).

Таблиця 2 (закінчення)

№ з/п	Полтавська губернія. 1873 р.				
	Повіти	Чол.	Жін.	Всього	%
1	Полтавський	40546	41857	82403	8,1
2	Гадяцький	40836	42134	82970	8,1
3	Зіньківський	36307	36398	72705	7,1
4	Золотоношенський	53580	54462	108042	10,5
5	Кобеляцький	11874	13236	25110	2,5
6	Костянтиноградський	3967	4244	8211	0,8
7	Кременчуцький	37610	40214	77824	7,6
8	Лохвицький	27521	28606	56127	5,5
9	Лубенський	24208	23556	47764	4,7
10	Миргородський	33583	35242	68825	6,7
11	Переяславський	45094	47129	92223	9,0
12	Пирятинський	34360	34224	68584	6,7
13	Прилуцький	46660	47104	93764	9,1
14	Роменський	36165	36955	73120	7,1
15	Хорольський	33417	34326	67743	6,6
	Всього*	505728	518687	1024415	100

* Враховано козацьке населення позаштатних міст Градижськ і Глинськ.

Таблицю складено і підраховано за даними: Памятная книжка Полтавской губернии за 1874 г. — Полтава, 1875. — С. 209–210.

Вже протягом 1882–1889 рр. козацьке населення складало 984784 особи обох статей, 496433 чоловіків та 488351 жінок, що становило 46,3% сільського населення Полтавської губернії¹⁴. При цьому кількість жінок продовжувала перевищувати кількість чоловіків і цей показник був вищий ніж у середньому по губернії — на 100 чоловіків — 97–98 жінок. Активна в соціально-економічному, репродуктивному віці група від 18 до 59 років у чоловіків складала 47,8%, а у жінок 51,1%, що було вищим за інші групи сільського населення. Козацькі господарства складала більшість — 176 400 (46,4%), в той час як у селян власників — 148779 (39,1%), міщан — 10351 (2,7%), державних селян 2590 (0,7%). На одне господарство припадало в середньому у козаків 5,6 осіб обох статей, селян власників — 5,5, державних селян 5,5, міщан — 5,1. З точки зору економічної користі господарства слід дізнатися й про те, яке співвідношення було в родинях між дорослими та дітьми, а також між виробниками та споживачами (див. табл. 3).

Таблиця 3 (початок)

Кількість чоловіків і жінок на 100 господарств в Полтавській губернії у 1882–1889 рр.

	Козаки		Селяни власники		Державні селяни		Міщани	
	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.
До 7 років	68,4	68,2	67,8	68,4	69,3	73,0	63,4	62,1
7–13	42,9	31,1	42,0	30,8	43,3	32,5	42,5	30,0
14–17	23,4	23,3	23,0	34,9	21,6	25,1	20,7	22,5
18–54	135,3	142,4	133,3	32,5	132,5	141,7	121,1	126,1
55 й вище	13,3	13,6	14,7	30,0	13,2	14,6	10,8	12,8

Складено за даними: Сводный сборник по статистическому описанию Полтавской губернии в 1882–1889 гг. — Полтава, 1900. — Вип. 2.

Таблиця 3 (закінчення)

**Кількість виробників та споживачів в Полтавській губернії
у 1882–1889 рр.**

	Козаки		Селяни власники		Державні селяни		Міщани	
	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.
Споживачі	28,9	29,4	29,4	30,4	29,5	30,6	28,7	29,4
Виробники	71,1	70,6	70,6	69,6	70,5	69,4	71,3	70,6

Складено за даними: Сводный сборник по статистическому описанию Полтавской губернии в 1882–1889 гг. — Полтава, 1900. — Вип. 2.

Таким чином, найбільш вигідне економічне становище в зазначені роки зберігалось за міщанами Полтавської губернії. Розглянемо в яких населених пунктах проживали родини «малоросійських козаків», їх кількісні та складові характеристики (див. табл. 4).

Таблиця 4 (початок)

**Населені пункти Чернігівської і Полтавської губерній*.
60-ті роки XIX ст.**

№ з/п	Чернігівська губернія				
	Повіти	Населені пункти (міста, містечка, хутори, села)		Відсоток, населених пунктів із зазначенням “козацькі”	
		козацькі	спільні (козацькі, приватні, казенні)	Всього	
1	2	3	4	5	6
1	Борзнянський	9	43	175	31,7
2	Глухівський	27	37	279	26,7
3	Городницький	7	58	267	24,3
4	Козелецький	40	37	190	40,5
5	Конотопський	3	-	186	3,5
6	Кролевецький	24	13	244	15
7	Мглинський	38	42	398	20
8	Ніжинський	5	12	123	13,8

Таблиця 4 (початок)

1	2	3	4	5	6
9	Новгород-Сіверський	17	29	240	19
10	Новозибківський	6	20	218	12
11	Остерський	21	53	185	40
12	Сосницький	49	49	252	38,8
13	Стародубський	16	98	359	31,7
14	Суразький	3	4	282	8,5
15	Чернігівський	7	63	275	17,2
	Всього	252	558	3673	22

Таблиця 4 (закінчення)

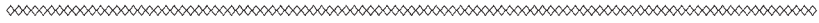
№ з/п	Полтавська губернія				
	Повіти	Населені пункти (міста, містечка, хутори, села)		Відсоток, населених пунктів із зазначенням “козацький”	
		козацькі	спільні (козацькі, приватні, казенні)	Всього	
1	Полтавський	124	9	435	30,5
2	Гадяцький	27	41	338	20
3	Зіньківський	97	17	391	29
4	Золотоношенський	3	22	199	12,5
5	Кобеляцький	209	10	621	35
6	Костянтиноградський	-	-	312	-
7	Кременчуцький	20	28	242	20
8	Лохвицький	8	70	192	40,6
9	Лубенський	14	56	157	44,5
10	Миргородський	64	40	218	48
11	Переяславський	7	79	145	59
12	Пирятинський	2	18	192	10,5
13	Прилуцький	10	51	219	27,8
14	Роменський	31	-	599	5
15	Хорольський	51	37	258	34
	Всього*	667	478	4518	25,3

* Враховані адміністративні одиниці. Складено автором за даними: Список населенных мест Российской империи. Черниговская губерния. — СПб., 1866; Список населенных мест Российской империи. Полтавская губерния. По сведениям 1859 г. — СПб., 1862.

Серед населених пунктів Чернігівської губернії (враховано як адміністративні одиниці), що визначені лише як козацькі, існували окремі хутори, де проживали від 1 до 4 осіб, наприклад, хутори козаків Ветра та Деревинського Козелецького повіту, Деренова та Брилевича Кролевецького повіту, Кошевного Мглинського повіту, Фоміна Новгород-Сіверського повіту. Існували набагато більші села, як то Гусавка Чернігівського повіту, де проживало 296 осіб, Ксьонзівка Кролевецького повіту — 575 осіб, Лески Козелецького повіту — 707, Алтиновка Кролевецького повіту — 1797 осіб, тут знаходилась сільське та волосне управління, ярмарок, базари, парафіяльне училище, дві церкви¹⁵. У Полтавській губернії серед таких хуторів, сіл і містечок можна назвати хутори: Прісковата Могила Кременчуцького повіту, де проживало 10 осіб, Бельмасів і Нечепоренків Зінківського повіту — 16 і 33 особи відповідно, Нелюбівка та Непійнівські Полтавської губернії — 30 та 98, в той час як містечки Белики та Царичанка Кобеляцького повіту мали 4861 і 2571 особу, в першому знаходилась церква, волосне та сільське управління, чотири ярмарки, парафіяльне училище, в другому знаходилось чотири церкви, п'ять ярмарок, воскобійня, базар¹⁶.

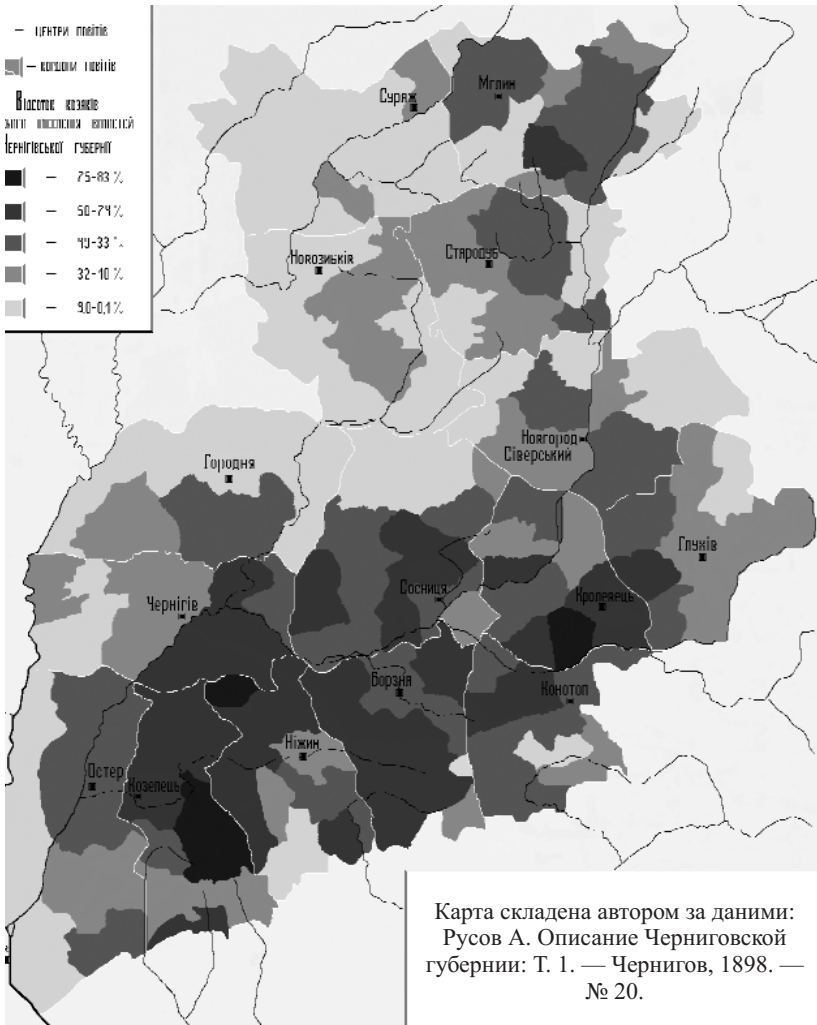
У більшості населення проживало в пунктах, які визначались як козацькі, або козацько-селянські. Серед них Гусавка, Боромики, Стасі, Жуковка, Овдіївка, Салтиківка Чернігівського повіту, Носівка Ніжинського повіту Чернігівської губернії. Характерною рисою останнього є те, що Носівка була сотенним містечком і козаки залишили в ній старий поділ на курені (райони): Рожевцева, Боришовцева, Зубкова, Калініна, Краткова, Спаський, Вербовський. Як бачимо, ці назви не нагадують звичні нам назви куренів у Запорозькій Січі, а скоріш за все вони відбивають історію заселення даного населеного пункту¹⁷. На 1860-ті рр. у Носівці проживало 1458 козацьких родин, з яких 180 (12,3%) були заможними, 452 (31%) — середняками, 601 (41,2) — бідняками і 225 (15,4%) — «безхатниками»¹⁸. Подібні назви районів спостерігаємо і в с. Локотки Глухівського повіту Чернігівської губернії, але без зазначення, що це є «курені» — Романівка, Колодківка, Соломківка, Гузівка — їхні назви походили від прізвищ козаків, які заселяли першими ці райони — Романки, Колодки, Гузи, Соломки¹⁹.

Яке ж побутове життя та світогляд мало козацьке населення в цих населених пунктах? Спробуємо навести окремі штрихи та характеристики. Проживаючи разом з селянами козацьке населення чітко відрізнялось від нього, в тому числі збереженням власних традицій. Таку характерну особливість помітив священник с. Вишенок Кролівецького повіту Чернігівської губернії, де в 1869 р. проживало 1150 колишніх селян-кріпаків княгині Долгорукої, 612 козаків, міщан, солдатів та ін.: «Дивна різниця між козаком і селянином. Перший, зберігаючи за собою хвалькуватий гонор, насилу піддається впливу часу та освітнього начала; розважний, стриманий в домашньому житті, чесний. Селянин, особливо молодий, з бажанням йде на зустріч усьому новому, кмітливий, франт, марнотратний. В багатьох випадках виявляє навіть деякого роду витонченість життя, наприклад, вживання самовара, цигарок та ін.»²⁰. Зберігалась різниця і у самосвідомості самих козаків. Зокрема, у 1905 р. священник Євтімій Єфремов с. Середняки Гадяцького повіту Полтавської губернії писав, що парафіяни «просто говорять: “ми мужики” — це колишні кріпаки, “ми козаки” — це колишні реєстрові козаки»²¹. Про це свідчить й священник Микола Пірський містечка Переволочна Кобеляцького повіту Полтавської губернії, коли зауважує, що навіть при дуже скрутному становищі у господарстві в «услуженні» наймались не часто через «властиву обивателям містечка козацької гордості, яка не дозволяє їм йти у батраки»²².

Таким чином, в другій половині XIX ст. для російської влади стало зрозумілим те, що козацьке населення Лівобережної України достатньо підконтрольне і широкомасштабні хвилювання, які могли б призвести до зміни в соціально-політичній системі держави і які не можна було б подолати, більше не загрожують. Внаслідок цього козацтво було поступово «вписане» в загальноросійську суспільну структуру шляхом об'єднання з іншими різними верствами населення. В Чернігівській та Полтавській губерніях вони склали більше половини жителів. Разом з тим це сприяло відродженню зацікавленості своїм минулим, вивченню історії козацтва, зберіганню сімейних документів, архівів тощо, адже тепер це мало протиставити козаків з представниками інших категорій населення, якщо не в офіційних структурах, то хоча б повсякденному житті.

**Карта розселення малоросійських козаків в Чернігівській губернії.
Друга половина XIX ст.**

¹ Н.С. К истории малороссийских казаков в конце XVIII и в начале XIX века // Киевская старина. — 1897. — Т. 57. — № 7. — С. 463.

² Підраховано автором за даними: *Пиріг П.В., Любич О.А.* Адміністративно-територіальна реформа та формування чиновницько-бюрократичного апарату на Чернігівщині в першій половині XIX ст. // Вісник Чернігівського державного інституту права, соціальних технологій та праці. — 2008. — № 1. — Табл. 2.

³ *Шандра В.* Малоросійське генерал-губернаторство. — С. 84.

⁴ *Дружинина Е.И.* Южная Украина. 1800–1825 гг. — М., 1970. — С. 36.

⁵ *Щербина Ф.* История Кубанского казачьего войска. В 2-х т. — Екатеринбург, 1913. — Т. 2. — С. 49–50.

⁶ Там само. — С. 53.

⁷ *Лазанская Т.И.* Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы / АН УССР. Ин-т истории; Отв. ред. Е.И. Луговая. — К.: Наукова думка, 1989. — С. 12.

⁸ Підраховано автором за даними: Памятная книжка Черниговской губернии на 1862 г. — Чернигов, 1862. — С. 80–81; Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 г. — Полтава, 1865. — С. 125–126

⁹ Там само. — Т. 2. — Чернигов, 1899. — С. 8.

¹⁰ *Гудима Е.* Краткое географическое описание Черниговской губернии // Памятная книжка Черниговской губернии на 1862 г. — Чернигов, 1862. — С. 368, 371.

¹¹ *Русов А.* Описание Черниговской губернии. Т. 1. — Чернигов, 1898. — С. 51, 52.

¹² Карта Черниговской губернии с обозначением отношения казаков к общему числу населения; Карта Черниговской губернии с обозначением густоты населения // *Русов А.* Описание Черниговской губернии — Т. 2 — Чернигов, 1899.

¹³ Сводный сборник по статистическому описанию Полтавской губернии в 1882–1889 гг. — Полтава, 1900. — Вип. 2. — С. 4, 11, 13.

¹⁴ Списки населенных мест Российской империи. Черниговская губерния. — СПб., 1866. — С. 62–67, 79.

¹⁵ Список населенных мест Российской империи. Полтавская губерния. По сведениям 1859 г. — С.Пб., 1862. — С. 29, 32, 62, 87, 121.

¹⁶ Там само. — С. 384. Списки населенных мест Российской империи: Т. 48: Черниговская губерния. — СПб., 1866. — С. 133.

¹⁷ *Лазанская Т.И.* Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы. — С. 79.

¹⁸ Записки Черниговского губернского статистического комитета. Кн. 1. — Чернигов, 1866. — С. 155–157.

¹⁹ Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. — 1875. — № 2. — С. 64–65.

²⁰ Полтавские епархиальные ведомости. — 1905. — № 25, ч. неофиц. — С. 926.

²¹ Там само. — 1893. — № 14, ч. неофиц. — С. 548.